

Impact
Factor
2.147

ISSN 2349-638x

Refereed And Indexed Journal

**AAYUSHI
INTERNATIONAL
INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL
(AIIRJ)**

Monthly Publish Journal

VOL-III

ISSUE-X

Oct.

2016

Address

- Vikram Nagar, Boudhi Chouk, Latur.
- Tq. Latur, Dis. Latur 413512
- (+91) 9922455749, (+91) 9158387437

Email

- aiirjpramod@gmail.com

Website

- www.aiirjournal.com

CHIEF EDITOR – PRAMOD PRAKASHRAO TANDALE

महात्मा फुलेंच्या साहित्यातील समाजसुधारणेचा विचार

प्रा.डॉ.पद्माकर पिटले.

मराठी विभाग प्रमुख,

श्री.छत्रपती शिवाजी महाविद्यालय, उमरगा जि.उस्मानाबाद.

प्रस्तावना :-

भारतीय परिवर्तनाच्या इतिहासात ज्या महान पुरूषांचे योगदान लाभले आहे त्यामध्ये म.फुले व त्यांच्या साहित्याला मानाचे स्थान प्राप्त झाले आहे.धर्माची चिकित्सा केल्याशिवाय कुणीही स्वतःला पुरोगामी म्हणून घेऊ शकत नाही.या उक्तीप्रमाणे म.फुले यांचे योगदान पुरोगामीत्वाला पुरेसे असेच आहे.म.फुलेंचे वाङ्मय समाजक्रांतीचे,व्यापक परिवर्तनाचे आणि भारतीय समाजव्यवस्थेला समतेची दिशा देणारे असे साहित्य आहे. त्यांची धर्मचिकित्सा समतेवर आणि विज्ञाननिष्ठेवर आधारित अशी आहे. भारतीय समाजव्यवस्थेत रूढ असलेला लॉर्ड मेकालेचा शिक्षणाचा उभा सिध्दांत आडवे करण्याचा काम ज्या महात्मा फुलेंनी केलेले आहे त्यांच्या मूल्यनिष्ठ साहित्याचा आढावा या शोधनिबंधातून खालीलप्रमाणे घेतला आहे.

तृतीय रत्न :-

म.फुलेंनी सर्वप्रथम 1855 मध्ये 'तृतीय रत्न' नावाचे नाटक लिहिले. " शिक्षण हा माणसाचा तिसरा डोळा आहे हा संदेश महात्मा फुलेंनी आपल्या या नाटकातून दिला आहे." संपूर्ण समाज जेव्हा निरक्षर होता तेव्हा या समाजाला शिक्षणाचा मूलमंत्र देण्याचे काम या नाटकाच्या माध्यमातून देण्याचे कार्य महात्मा फुलेंनी केले आहे. 1855 साली दक्षिणा प्राईज कमिटीसमोर हे नाटक पुरस्कारासाठी सादर करण्यात आले होते मात्र ते तिथे नामंजूर करण्यात आले. पुढे गुलामगिरी या त्यांच्या पुस्तकात यासंबंधीचा उल्लेख आला आहे. नाटकाची सुरुवातच विज्ञाननिष्ठेच्या माध्यमातून भटभटजी , माळया कुणब्याच्या मुलांची आपल्या आईच्या उदरात असल्यापासून कशी पिळवणूक करतात याची साक्ष या नाटकाद्वारे दिलेली आहे. म.फुलेंनी आपल्या या नाटकातून समाजातील ज्या अनिष्ट, संकुचित प्रथा आहेत त्यावर टीका केलेली आहे. गौतम बुद्धासारख्या अलौकीक महापुरूषांच्या चळवळी ज्यांनी मोडीत काढल्या,चार्वाकासारख्या अत्यंत बुध्दीमानी आणि ध्यैर्यशील लोकांचे बंड ज्यांनी नामशेष केले त्यांच्याशी लढताना सौम्य भाषा वापरणे शक्य नाही म्हणून म.फुलेंनी कठोर अशा भाषेत या लोकांचा समाचार घेतलेला आपल्याला दिसून येतो. नाटकाची सुरुवात जोशी आणि बाई यांच्या संवादातून होते. ही बाई गरोदर आहे आणि नवरा घरी नाही अशी संधी साधून जोशी घरात येतो.कोरड्या भिक्षेने माझे पोट भरणार नाही यातून मी तुझे कल्याण कसे चिंतावे. शेजाऱ्या बाईचे मूल जसे दगावले तसे जर तुझे झाले तर अशी भीती दाखवतो हे टाळण्यासाठी 23 ब्राह्मणांना तूपपोळ्याचे जेवण, दक्षिणा, धोतर द्यावे म्हणून ग्रहशांतीसाठी बाईची मनःस्थिती तयार करतो.ही बाई आपल्या नवऱ्याला हे जोशीचे ग्रहफलित सांगते.नवरा कर्ज काढून हे ग्रहफलित पूर्ण करण्याची तयारी करतो.धर्माच्या नावाखाली स्त्री-शुद्रावर मानसिक गुलामगिरी लादली जाते. जोशीला शांत करण्यासाठी शेतकऱ्याची झालेली ओढाताण, शेतकऱ्याचा जोश्याने केलेला अपमान तसेच शेवटी पाद्रीने केलेली मध्यस्थी या साऱ्या बाबींचे प्रसंगचित्रण म.फुले अत्यंत साध्या शैलीने साकार करतात.म.फुले यांचे तृतीय रत्न हे नाटक लिहिण्यामागचा हेतू ब्राह्मणांचा ढोंगीपणा लक्षात आणून देणे आणि धार्मिक बाबतीत जागृती घडवून आणणे, समाजाची मानसिकता बदलणे हा आहे.मारूतीच्या नावाने आपण फसवल्या गेल्याचे कुणबी शेतकऱ्याच्या लक्षात येते. तेव्हा तो शेतकरी म्हणतो,"हा धोंडा पुजण्यास तर पात्र नाहीच, पण आता याला फोडून याच्या चिंधड्या करून मातीत मिळवून याची राख रांगोळी केली म्हणजे दुसरे कोणी माझ्यासारखे भोळे गृहस्थ ब्राह्मणाचे ऐकून त्याच्या नावावर फसून कर्जबाजारी होणार नाहीत"1 मूर्तीभंजनाशिवाय दुसरा कोणता पर्याय या देशात राहिला नाही. जर

कुणब्याच्या शोषणाचे साधनच जर फोडले तर जोशी काय करणार आहे.हा विज्ञाननिष्ठ उपाय म.फुल्यांनी आपल्या या नाटकांतून प्रकट केला आहे.

महात्मा फुले यांच्या दृष्टीने माणूस महत्वाचा भाग आहे तो ब्राह्मण असो अथवा दलित.या नाटकाच्या शेवटी मुसलमानाची व्यक्तीरेखा आलेली आहे.खरं तर ती व्यक्तीरेखा विदुषकाचीच भूमिका पार पाडते.मुसलमानाच्या तोंडचे जे वाक्य दिले आहे ते मूर्तीभंजनाची भूमिका स्पष्ट करणारे शोषणाचे मूल्य नाकारणारेच असे आहे. मूसलमान म्हणतो,"क्यों पाद्री साहेब पिच्छले दिनामे हमारे बादशाहावोने हिंदूके बड बुतोंकू फोड डालेसो अच्छा किया;ये सब लोग उन्होंके नामसें तानें मार-मारकर रोते हैं" सोरटी सोमनाथची मूर्ती मुसलमान बादशाहने फोडली.त्याला अजून बोलतात पण हिंदूची समजूत काढून ती फोडली असती तर असे झाले नसते.अशी वैचारिक भूमिका घेवून ब्राह्मणाचे शोषणाचे हत्यार म.फुलेंनी कापून टाकले आहे ते म्हणजे आपल्या शिक्षणाच्या जोरावर ही लढाई ते जिंकले आहेत.

अखंड :-

महात्मा फुलेंनी विपुल प्रमाणात लेखन केले असले तरी त्यांनी आपल्या समाजासमोर जे आदर्शरूप माणसाचे चित्र ठेवले आहे ते सार्वजनिक सत्यधर्म या ग्रंथात प्रकट केले आहे.त्यातलाच विचार म्हणजे त्यांची अभंग रचना त्याला त्यांनी अखंड म्हटले आहे.मध्ययुगातील अभंगरचनेमुळे समाजात म्हणावे तेवढे परिवर्तन झाले नाही म्हणून की काय जोतीरावांनी आपल्या अखंडाच्या माध्यमातून संपूर्ण समाजाला जागे करण्याचे काम केले आहे.या अखंडाच्या माध्यमातून त्यांनी पददलित समाजासाठी शिक्षणाचा आग्रह धरला आहे.समतेचा पुरस्कार केला आहे,न्यायाची मागणी केली आहे. मानवतेचा पुकारा केला आहे,तसेच धर्मातल्या शोषणाला आव्हान दिले आहे.महात्मा फुलेंनी या अखंडाच्या माध्यमातून अतिशय मौलिक, क्रांतीदर्शी,आणि हितकारी असे विचार मांडलेले आहेत. त्यांनी लिहिलेल्या अखंडातून सामाजिक आशय पूर्णपणे प्रकट झाला आहे. या अखंडाच्या माध्यमातून म.फुल्यांची वैचारिक परिपक्वता दिसून येते. या अखंडातून त्यांची वैचारिक झेप किती मोठी आहे हे आपल्याला लक्षात आल्याशिवाय राहणार नाही.

' मानवांचा एक धर्म ' या त्यांच्या पहिल्या अखंडातून सर्वधर्मसमभाव हे वैश्वीक चिरंतन मूल्ये प्रकट होताना दिसते. मध्ययुगापासून ते आजतागायत अनेकांनी धर्माच्या व्याख्या केल्या आहेत. समाजाची जी धारणा करतो त्याला धर्म असे म्हटले आहे. शेवटी मानवाचे हित हेच धर्माचे अंतिम सत्य आहे असे म.फुल्यांनी आपल्या या पहिल्या अखंडातून मत प्रकट केले आहे ते आपल्या अखंडात म्हणतात,

सर्वांचा निर्मिक आहे एक धनी | त्याचे भय मनी धरा सर्व ||1||
न्यायाने वस्तुंचा उपभोग घ्यावा | आनंद करावा भांडू नये ||2||
धर्म राज्य भेद मानवा नसावे | सत्याने वर्तावे इशासाठी||3||
सर्व सुखी व्हावे भिक्षा ही मागतो | आर्यासी सांगतो | ज्योती म्हणे ||4||

(म.फुले समग्र वाङ्मय पृ.535)

धर्म हा एकाच निर्मिकाने म्हणजे ईश्वराने निर्माण केला आहे.त्यामुळे तो कोणत्याच बाबतीत दुजाभाव करीत नाही त्याप्रमाणे त्या धर्माचे आचरण करणाऱ्या माणसा-माणसामध्येदेखील दुजाभाव नसावा असे त्यांनी या अखंडाच्या माध्यमातून सांगितलेले आहे. पण समाजात या उलटच परिस्थिती निर्माण झाली आहे. कुणी जातीच्या आधारे या माणसाला नीच समजतो. तर कुणी ज्ञानाच्या आधारावर माणसा-माणसात भेदभाव करत असतो. कुणी धनाच्या आधारे भेदभाव करतो, वास्तविक म.फुल्यांना धर्माकडून हे कधीही अपेक्षित नाही. त्यांच्या मते मानवाने असा भेदभाव करणे म्हणजे ईश्वराच्या विरुद्ध आणि माणुसकीला सोडून जाणे होय. माणूस हा ईश्वराची निर्मिती असल्यामुळे तो अथपासून इतिपर्यंत सारखाच असला पाहिजे आणि समाजाने तसा तो मानला पाहिजे. यासंदर्भात डॉ.द.ता.भोसले म्हणतात,"धर्म,भाषा,भूमी,संस्कृती आणि राजवट यांच्यात भेद असले तरी माणसात भेद असण्याचे कारण नाही. कारण ईश्वराने हे भेद केलेले नाहीत. ते '

माणूसपणाला ' उपयोगी ठरणारे नाहीत.,या भेदामुळेच माणसाची बुद्धी संकुचित होते. बधीर होते. त्याच्या कर्तृत्वाला मर्यादा पडतात. त्याचे व्यापकपण कमी होते अशा प्रकारचे भेद म्हणजे वाहत्या पाण्याला बांध घालण्यासारखे आहे." थोडक्यात माणसाने आपले जीवन खळखळत्या पाण्यासारखे शुध्द ठेवले पाहिजे. सत्यपूर्ण आचरण हाच त्यावर एकमेव उपाय आपल्याला मानता येईल.

विद्येची महती फुल्यांनी आपल्या अखंडातून सांगितली आहे . समाजात आज अनेक शाश्वत आशयानी भरलेली सूत्रे आपल्याला आढळून येतील जी आज समाजजीवनात प्रत्येकाच्या मुखात सुभाषितवजा होवून बसली आहेत आणि ती सर्वांना मुखद्गत होवून बसली आहेत. तसेच एक विचारसूत्र म.फुलेंच्या अखंडातून प्रकट झाले ते म्हणजे ज्ञानाचे महत्व सांगणारे आहे. माणसाच्या अलौकीक बुद्धीला शिक्षणाची जोड मिळाल्यास तो त्याआधारे स्वतःची प्रगती करू शकेल असे म.फुल्यांना वाटते म्हणून ते म्हणतात,

विद्येविना मती गेली | मतीविना नीती गेली |

नीतीविना गती गेली | गतीविना वित्त गेले |

वित्तविना शूद्र खचले | इतके अनर्थ एका अविद्येने केले |

सगळ्याच अज्ञानाचे समाजाच्या अधपतानाचे एकमेव कारण म्हणजे म्हणजे अविद्या. विद्येला म.फुल्यांनी तृतीय रत्न,नेत्र असे संबोधले आहे. समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी जी मूल्ये आपण स्वीकारलेली असतात, त्यांच्यावरच ती प्रहार करते. कारण ज्ञानाचा स्पर्श न झालेल्या बुद्धीला भले-बुरे यातला फरक कळत नसतो. त्यामुळे समाजात नीती राहत नाही त्यामुळे समाजाच्या विकासात अडथळा निर्माण होत असतो. जीवनात नीतीशिवाय प्रगतीला काही अर्थ उरत नाही म्हणून डॉ.द.ता.भोसले म्हणतात,"समाज उन्नतीचा मुख्य केंद्रबिंदू आणि मापदंड हा सर्वसामान्य जनता हाच असतो. शुद्र, गरीब, आणि उपेक्षित जनता किती सुखी आहे, किती संपन्न आहे, आणि किती स्वतंत्र आहे, यावर त्या समाजाचे अन् राष्ट्राचे वैभव अवलंबून असते. अशी ही शूद्र,अतिशूद्र जनता न्याय,समता,बंधुभाव, निर्भयता, नीतीमत्ता आणि मानवता या सारख्या मूल्यांच्या आधारे आपली सर्वांगीण प्रगती किती करून घेते हे महत्वाचे असते. म.फुल्यांना ही मूल्ये जीवनाच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी अत्यंत आवश्यक आहेत असे वाटते. आणि ही सारी शाश्वत अन् हितकारी मूल्ये समाजात सहज प्राप्त होण्यासाठी समता नांदली पाहिजे. त्यातून सर्वांना समान संधी प्राप्त झाली पाहिजे, त्यासाठी समाज ज्ञानसंपन्न झाला पाहिजे, तो ज्ञानसंपन्न होण्यासाठी सर्वांना शिक्षण मिळाले पाहिजे, त्या शिक्षणासाठी गरीब आणि उपेक्षितांच्या शिक्षणावर विशेष लक्ष केंद्रीत केले पाहिजे. याचा असा अर्थ होतो की, या साऱ्या गुणांचे, मूल्यांचे आणि वैभवाचे मूळ सर्व सामान्य जनतेला मिळणाऱ्या शिक्षणात दडलेले आहे. शुद्र-अतिशुद्रांना मिळणारे शिक्षण हे साऱ्या उन्नतीचे आणि श्रीमंतीचे मूळ आहे, यावर म.फुल्यांचा दृढ विश्वास आहे." फुल्यांच्या काळात मूठभर लोकांनाच विद्या अवगत होती. म्हणूनच आपण कमालीचे मागास बनलो आणि इंग्रजांचे गुलाम झालो. अज्ञानामुळे समाजात वेगवेगळ्या सामाजिक समस्या निर्माण होत असतात. हे अनर्थ एका अविद्येने केले असे मत महात्मा फुले यांनी शेवटी मांडले आहे. सामान्यातल्या सामान्य माणसाला विद्या न लाभणे यात या साऱ्या अनर्थांचे, दुःखाचे, दैन्याचे मूळ आहे म्हणून ते म्हणतात,

विद्या शिकोनिया गावोगाव फिरा|

उपदेश करा | शुद्रादिकां||

म.फुल्यांनी आदर्श जीवनाचे चित्र रेखाटले आहे ते त्यांच्या अखंडातून प्रतीत झालेले आहे. त्यांच्या स्वप्नातील समाज हा सत्य, समता, नीती आणि मानवप्रेम या गोष्टींवर उभारलेला आहे. त्याचबरोबर समाजात स्वातंत्र्य आणि शोषणमुक्ती यांचाही त्यांनी आग्रह धरलेला आहे. निर्मिकावर म्हणजे ईश्वरावर विश्वास, सत्याचा शोध आणि नीतीमूल्यांची जोपासना या त्रिपीठावर त्यांची अमोघ अशी श्रध्दा दिसून येते. समाजात जीवन जगत असताना माणसाला स्वार्थ कधीही सुटलेला नाही. कमी अधिक प्रमाणात प्रत्येकालाच स्वार्थ हा चिकटलेला असतोच. तो सतत सुखाची जास्तीत

जास्त प्राप्ती व्हावी यासाठी सतत धडपडत असतो त्यामुळे तो स्वतःच्या शक्तीचा गैरवापर करीत असतो. स्वतःच्या सुखासाठी तो इतरांना दुःखी करीत असतो म.फुलेंच्या दृष्टीने तो अधर्मच आहे. म्हणून ते आपल्या अखंडात म्हणतात,

कोणास न पिडी कमावले खाई | सर्व सुख देई | आनंदात ||
खरी हीच नीती मानवाचा धर्म | बाकीचे अधर्म | जोती म्हणे ||

(म.फुले समग्र वाङ्मय पृ.541)

थोडक्यात स्वतः कष्ट करावे प्रामाणिकपणे आपण दुसऱ्याला त्रास न देता जीवन जगावे असे फुल्यांनी सांगितले आहे. मी माझ्यापुरता सुखी असून चालत नाही तर दुसऱ्याला सुखी करण्यात जो धन्यता मानतो जो दुसऱ्याचे दुःख कमी करण्यात धन्यता मानतो तसेच जो दुसऱ्याचे दुःख दूर करण्यात सुख मानतो तो शरीर सुखापेक्षा आत्मिक आधिक महत्व देतो तोच माणूस सत्योपासक, नीतीमान आणि धर्मनिष्ठ होय असा म.फुल्यांना यातून संदेश द्यावयाचा आहे. थोडक्यात एक आदर्श जीवन कसे जगावे याचा वस्तुपाठ या ओळीतून महात्मा फुल्यांनी संपूर्ण समाजाला दिला आहे.

थोडक्यात समाजात जीवन जगत असताना स्वतःसाठी जगत जगत दुसऱ्यासाठी जगले पाहिजे परोपकाराची भूमिका खूप महत्वाची असावी लागते हे म. फुल्यांच्या अखंडातून सतत दिसून येते. आपुल्यावरून जग ओळखावे त्याच्याशी वर्तावे | सत्य तेच या अखंडाप्रमाणे दुसऱ्याबद्दल मनामध्ये नेहमी कणव असावी. या फुल्यांच्या उक्तीप्रमाणे संपूर्ण समाज नीतीने चालत राहिला तर तो नक्कीच मूल्यनिष्ठ समाजघडणीत महत्वाचे योगदान देणारे ठरेल असे वाटते. थोडक्यात म.फुल्यांना धर्माची अनेकविधता, मूर्तीची उपासना, धार्मिक कर्मकांड, या सगळ्याच गोष्टी निरर्थक अशा वाटतात म्हणून त्यांनी त्यांच्या अखंडाच्या माध्यमातून आपल्या धर्माचे पिसे होवू देवू नका असा संदेश दिला आहे. आपल्या समाजात नांदणारी वर्णव्यवस्था समता, न्याय, माणुसकी आणि बंधुभाव यांना छेद देणारी असल्याने फुले त्यावर सरळ आक्षेप घेताना दिसतात.

अज्ञानी माणसाला माणूसपण दाखविण्यासाठी शिक्षणाशिवाय दुसरा मार्गच राहणार नाही. शिक्षणातून माणसाला समता, स्वातंत्र्य, व आत्मभान प्राप्त करून देणे हे समाजाचेच कार्य आहे असे म.फुले या अखंडाच्या माध्यमातून सांगताना दिसतात.

गुलामगिरी व सार्वजनिक सत्यधर्म:-

भारतातील परंपरागत समाजसंस्थांच्या विरुद्ध बंड करणारे पहिले पुरुष म्हणजे जोतीबा फुले होत. अशा या बंडाची प्रेरणा त्यांना परिस्थितीने निर्माण करून दिलेली आहे. समाजात परंपरावादी समाजसंस्थांची व या समाजसंस्थांच्या नियमांची पकड हजारो वर्षे येथील जनमनात पक्की घर करून बसलेली आहे. सामाजिक अस्पृश्यता ही ईश्वरी संकेताने या ठिकाणी पाळली जाताना आपल्याला दिसून येते. या ईश्वरी संकेताची ऊकल करण्याचे काम विज्ञाननिष्ठेच्या चष्यातून आणि परंपरागत धर्मग्रंथांच्या नव्याने केलेल्या परीशीलनातून निर्माण झाल्याचे दिसून येते. गुलामगिरी व सार्वजनिक सत्यधर्म या दोन पुस्तकांच्या आधारावर आपल्याला समाजातील बहुसंख्य जनतेचे सामाजिक शोषण बंद करून सर्व मानवांना मुक्त करणारा मानवी हक्काचा विचार होय. गुलामगिरीतील विचार हे प्रामुख्याने विध्वंसक अशा स्वरूपाचे विचार आहेत. गुलामगिरीत निर्माण झालेल्या विध्वंसक विचाराचे उत्तर आपल्याला सार्वजनिक सत्यधर्म या पुस्तकात मिळताना आपल्याला दिसून येतात. गुलामगिरीतील संदेश आपल्याला भारतातील परंपरागत, ब्राह्मणप्रधान, धार्मिक व सामाजिक संस्कृतीच्या विरुद्ध उठाव करण्यास प्रेरित करतो. गुलामगिरी हा ग्रंथ त्यांनी अमेरिकेतील निग्रोंना मदत करणाऱ्या क्रांतीकारकांना अर्पण केला आहे. आपल्या या पुस्तकाच्या अर्पण पत्रिकेत ते म्हणतात, "युनायटेड स्टेट्समधील सदाचारी लोकांनी गुलामास दास्यत्वापासून मुक्त करण्याच्या कामात औदार्य, निरपेक्षता, परोपकार बुद्धी दाखवली, यास्तव त्यांच्या सन्मानार्थ हे लहानसे पुस्तक त्या परमप्रीतीने नजर करतो आणि माझे देशबांधव त्यांच्या त्या स्तुत्यकृत्याचा किता आपल्या शूद्र बांधवांस ब्राह्मण लोकांच्या दास्यत्वापासून मुक्त करण्याच्या कामांत घेतील अशी आशा बाळगतो," या अर्पण पत्रिकेच्या माध्यमातून त्यांचा

भारतीय जीवनाकडे पाहण्याचा आंतरराष्ट्रीय वस्तुनिष्ठ दृष्टिकोन तर स्पष्ट होतोच. त्याचबरोबर गुलामगिरीला देशकाळाच्या मर्यादा तसेच धर्मजातीच्या मर्यादा नसतात हेही ते सांगून जातात. सामाजिक परिसंस्था बदलून त्या जागी नवी व्यवस्था निर्माण करण्यासाठीची व्यवस्था फुल्यांनी सार्वजनिक सत्यधर्मात सांगितली आहे. गुलामगिरीत सांगितले सत्य हे अर्धसत्य आहे. त्याची दुसरी बाजू लक्षात घेतल्याशिवाय हे अर्धसत्य महाभयंकर रूप धारण करू शकते ही भूमिका लक्षात घेवून त्यांनी शारीरिक सहन करीत त्यांनी हे सार्वजनिक सत्यधर्म हे पुस्तक लिहून काढले आहे. सार्वजनिक सत्यधर्म हे पुस्तक भारतीय लोकशाही क्रांतीचा जाहीरनामा आहे. भारतीय माणसाच्या मानवी हक्काची सनद म्हणून आपल्याला सार्वजनिक सत्यधर्म या पुस्तकाकडे पहावे लागते. मानवी जीवन जगत असताना मूलभूत हक्कांच्या आधारावर विश्वकटुंबाची संकल्पना निर्माण होण्यासाठी व त्यासाठी समाजात कशा प्रकारचा वर्तनक्रम व कशा प्रकारची वैचारिक भूमिका स्वीकारली पाहिजे यासंबंधी सार्वजनिक सत्यधर्म या पुस्तकात 33 कलमी नियम मांडले आहेत. त्यांच्या मते आपल्या सर्वांच्या निर्माणकर्त्याने प्राणीमात्रांना निर्माण करतेवेळी मनुष्यास स्वतंत्र प्राणी म्हणून निर्माण केले आहे. त्यांना सर्व मानवी हक्काचा धनी केले आहे. आपणास स्त्री पुरुषास एकंदर धर्म व राजकीय स्वतंत्रता दिली आहे. आपल्या सर्वांच्या निर्माणकर्त्यास संतोष देण्यासाठी केलेले वर्तन म्हणजे सार्वजनिक सत्य होय. मानव बंधुबरोबर सत्य आचरण करील ती नीती होय. हे महात्मा फुलेंचे विचार भारतीय लोकशाहीच्या राज्यघटनेत आलेले आपल्याला दिसून येतील. भारतीय राज्यघटनेची प्रस्तावना वाचल्यानंतर याचा संदर्भ आपल्याला दिसून येतो. राष्ट्र या संकल्पनेची त्यांची विशिष्ट भूमिका आहे. सार्वजनिक सत्यधर्म पुस्तकाच्या सुरुवातीलाच समर्थ रामदासांच्या सत्यवचनाचा संदर्भ देवून सत्य वर्तन केल्याशिवाय मानवप्राणी जगात सुखी होणार नाही असे प्रमाण दिले आहे. गुलामगिरी व सार्वजनिक सत्यधर्म यातून प्रामुख्याने विज्ञाननिष्ठा, स्त्रीपुरुष समानता, व तसेच समता, स्वातंत्र्य, बंधुता, न्याय या लोकशाही मूल्यांची उभारणी या आपल्या साहित्यातून केले आहे. म्हणून त्यांना भारतीय क्रांतीचे जनक असे म्हटले जाते.

शेतकऱ्यांचा असूड :-

महात्मा फुल्यांनी हा ग्रंथ शेतकऱ्यांची हलाखी व दुःखे प्रकट करण्यासाठी लिहिला आहे. शेतकऱ्यांची पूर्वस्थिती, सद्यस्थिती, त्यांचे होणारे शोषण आणि त्यावरील उपाययोजना या तीन बाबींच समावेश त्यांनी या ग्रंथात केला आहे. शेतकऱ्यांच्या दारूण स्थितीचे कारण अविद्या आहे. त्यामुळे ज्ञानाची कास धरल्याशिवाय ही पिळवणूक थांबणार नाही असा इशारा महात्मा फुल्यांनी दिला आहे. जोतीबांनी 1883 मध्ये हा ग्रंथ लिहून संपूर्ण जगाला प्रथमच भारताच्या सामान्य माणसाच्या हीन-दीन स्थितीचे वास्तववादी दर्शन घडविले. जोतीबा ज्यावेळेस हा ग्रंथ लिहित होते तेव्हा दयानंद सरस्वती सक्तीच्या शिक्षणाचा व गुणकर्म स्वभावाधिष्ठित चातुर्वर्ण्याचा पुरस्कार करीत होते. श्रद्धेचा उगमच मुळी दुःखातून झाल्यामुळे अश्रूबरोबर भाकरीचे तुकडे ज्यांच्याबरोबर खातो, त्या दीन-दुःखी बांधवांना आपण विसरू नये असे वीस वर्षांचे विवेकानंद सांगत होते.

शेतकऱ्यांचा असूड च्या प्रस्तावनेत महात्मा फुले लिहितात, "शेतकऱ्यांचे तीन भेद आहेत. शूद्र शेतकरी अथवा कुणबी, माळी व धनगर. पुढे विवेचनात यासह माळी, कोष्टी, महार, मांग या सर्वांना शूद्र-अतिशूद्र संबोधून फक्त त्यांच्या दैन्यावस्थेचे वर्णन करून त्यांना त्यांच्या स्वतःचा बचाव करता यावा म्हणून या ग्रंथात उपाययोजना सुचविण्यात आली आहे. भारतातील सामान्य कष्ट करणाऱ्या माणसांनी या ग्रंथरूपी चाबुकाचा (असूड) उपयोग स्वतःच्या बचाव करण्याकरिता करावा अशी महात्मा फुलेंना अपेक्षा आहे. शेतकऱ्यांनी स्वतःच्या उन्नतीसाठी प्रथम विद्या प्राप्त करावी विद्येशिवाय बुद्धीचा काही उपयोग नाही. बुद्धी नसेल तर धूर्त व स्वार्थी माणसांनी निर्माण केलेल्या जाळ्यांतून बाहेर पडण्याची युक्ती सुचणे शक्य नाही. युक्ती असल्याशिवाय माणसाला ज्ञान मिळणार नाही आणि ज्ञानाशिवाय माणसाला शक्ती प्राप्त होणार नाही. ज्ञान हीच एक महान शक्ती आहे. आज ज्ञानाची शक्ती नसल्यामुळे शूद्र-अतिशूद्र हा प्रत्येक क्षेत्रात पराजित होतो आहे. मागे पडतो आहे. अशा प्रकारे हिंदूस्थानाच्या सामान्य माणसांची सर्व दुःखे फक्त एका विपरीत ज्ञानामुळे

निर्माण झाली आहेत, असे नमूद करून त्यांनी या ग्रंथात हजारो वर्षांपासून येथील शेतकरी ज्या शोषणाच्या जाळ्यात सहजगत्या अडकला आहे त्याचा परिचय करून दिला आहे. शोषणमुक्त समाजजीवनाचा विचार करताना समाजात बलशाली होत असलेल्या गटांची जीवनमूल्ये व त्यांचा जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन याला फार महत्त्व आहे.

समारोप :-

आधुनिक महाराष्ट्राच्या इतिहासात जे महत्वाचे समाजसुधारक होवून गेले त्यामध्ये महात्मा जोतीराव फुल्यांचे स्थान खूप महत्वाचे असे आहे. समाजसुधारकांनी समाजसुधारणेचा मार्ग फार दूरवरून पाहिला मात्र फुल्यांनी आपल्या समाजसुधारणेचा मार्ग स्वतः पासून सुरूवात करून प्रत्यक्षात त्यांनी सामाजिक संघर्षात स्वतः झोकून देण्याचे काम केले आहे म्हणूनच डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर म.फुल्यांना आपला गुरू मानत होते. सामाजिक क्रांतीचे जनक म्हणून त्यांचा आज विचार होताना दिसतो आहे. कृती आणि उक्ती यामध्ये फारशी फारकत नसलेला समाजसुधारक म्हणून त्यांच्याकडे पाहता येईल. 'इडापिडा टळो आणि बळीचे राज्य येवू दे' या म्हणी प्रमाणे उद्याचा बळीराजा नक्कीच भारतीय शेतकरी असला पाहिजे ही भूमिका म.फुल्यांची होती. त्यांचे बलिस्थान हे सामाजिक न्याय, हक्क आणि प्रजासत्ताक असल्याचे दिसून येते. हाच खरा सामाजिक परिवर्तनाचा विचार त्यांच्या साहित्यातून प्रकट झालेला आहे.

संदर्भ :-

1. जोती म्हणे, डॉ.द.ता. भोसले,निर्मल प्रकाशन, नांदेड, प्रथम आवृत्ती, 2002
2. महात्मा फुले समग्र वाङ्मय, सपा.य.दि.फडके, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई पाचवी आवृत्ती 28 नोव्हेंबर 1991
3. साहित्याचा अन्वयार्थ, नागनाथ कोतापल्ले, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद,दुसरी आवृत्ती,15 ऑगस्ट 2008
4. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, धनंजय कीर,पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, सहावे पुनर्मुद्रण, 2006